

HERREMAND I KONGEKLÆDER

Christian IV,
rigsrådet og adelen

Af Knud J. V. Jespersen

Titlen på dette essay kan muligvis forekomme en anelse impertinent, når det som her drejer sig om en af de store skikkelser i den danske kongerække. Den er dog ikke valgt for at fornærme, men for at angive en begrænsning. I dette tilfælde angives udgangspunkt og synsvinkel af et spørgsmål, som nærmest har kontrafaktisk karakter – den slags spørgsmål, som historikere normalt ikke bør stille, og som historien almindeligvis ikke rummer svar på. Alligevel kan netop spørgsmål af denne type ofte vise sig frugtbare som udgangspunkter for genovervejelse af velkendte forløb. Det spørgsmål, som her stilles, lyder: Hvordan kan det være, at det danske forfatningssystem ikke sprængtes under de svære indre politiske konflikter i Christian IV's tid, når det samme system i realiteten brød sammen få år inde i sønnens regeringstid for at gå endeligt i opløsning ved stændermødet i 1660?

Man kan i denne forbindelse selvfølgelig hæfte sig ved Karl Gustav-krigenes voldsomme stressvirkning på systemet; men noget af forklaringen kan også ligge i personlige og institutionelle forhold i Christian IV's tid – forhold, som kan have virket konserverende. Det er just denne side af problemet, som skal drøftes i det følgende.

Adskillige af de historikere, som siden J.A. Fridericias dage har karakteriseret Christian IV og hans styre, har med denne fremhævet kongens manglende evne til at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt. Han er ofte blevet kritiseret for i samme åndedrag at behandle statsager af vidtrækkende betydning og tage stilling til rene bagateller, f.eks. farven på et stakit ved Frederiksborg slot. C.O. Bøggild-Andersen gik endda så vidt, at han betegnede kongens sans for detaljen som »en afgørende Svaghed«, en psykisk defekt hos kongen som politiker.

Egenhændigt brev af 1. december 1616, hvori Christian IV giver rigsrådet meddelelse om udnævnelse af Christen Friis til Kragerup til ny kansler og af 6 adelsmænd til nye medlemmer af rigsrådet. Af disse har kongen udnævnt Albret Skeel til rigets admiral, og de tilstedeværende råder skal skriftligt votere om en ny marsk. Brevet lyder i bogstavret gengivelse således:

Epthersom Gud Alsommechtigste nestforleden Somme(r) haffuer henkallit uorriss Chanseler Christian friiss till Borreby, Saa haffuer uy aff uychtige Aarsag skiild icke Nu lenger uylt uerre vden Chanseler, huorfor uy nu till samme bestilling oss haffuer udueelit Christian friiss til kraagerup, huilcken ochsaa och derpaa haffuer giordt syn Eed, huess persohn y eder skall laade uerre befallit.

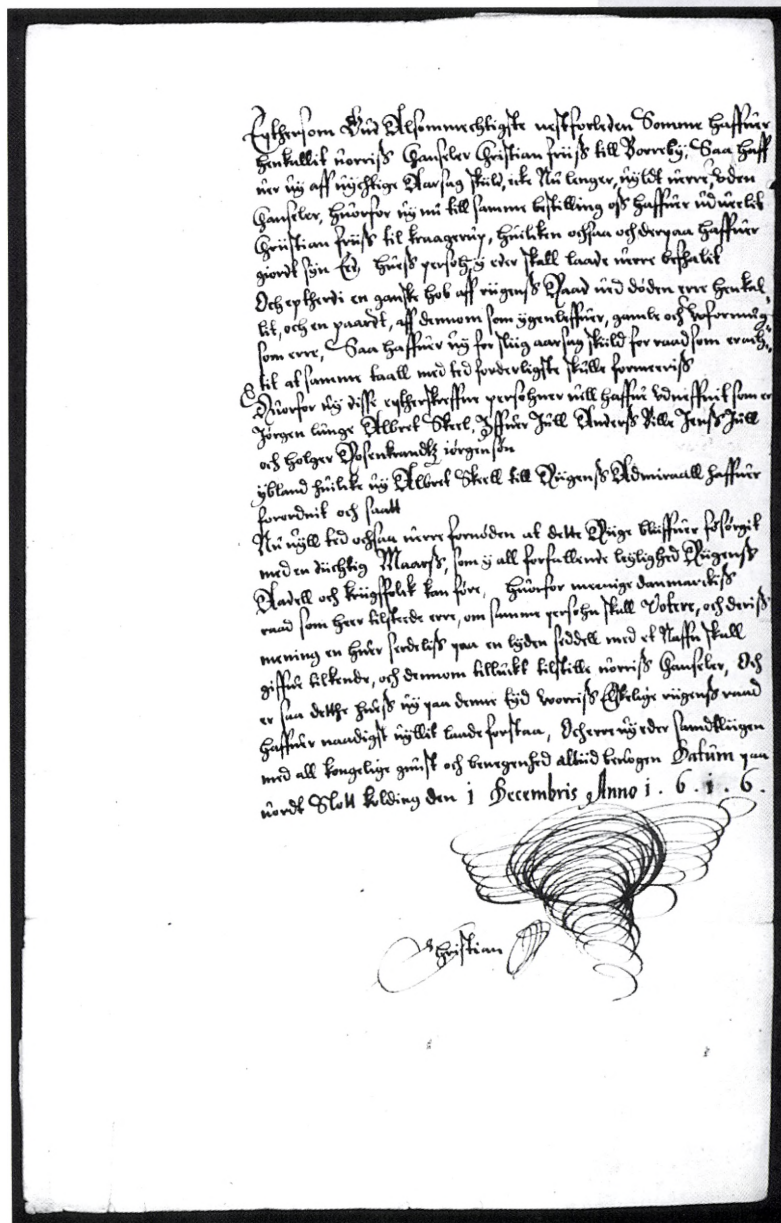
Och ephtherdi en ganske hob aff riigenss Raad ued døden erre henkallit, och en paardt aff dennom, som ygenleffuer, gamle och wformugsom erre, Saa haffuer uy for sliig aarsag skiild for raadsom erachtit, at samme taall med ted forderligste skulle formeeriss.

Huorfor uy disse ephtherskreffne persohner uill haffue vneffnit, som er Jørgen lunge, Albret Skeel, Iffuer Jull, Anderss Bille, Jenss Jull och Holger Rosenkrandtz iørgensøn, ybland huilcke uy Albret Skeell till Riigensz Admiraall haffuer forordnit och saatt.

Nu uyll ted ochsaa uerre fornøden, at dette Riige bliiffuer forsørgit med en diichtig Maarss, som y all forfallende leylighed Riigenss Aadell och kriegsfolck kan føre, huorfor meenige danmarckiss raad, som heer tilsteede erre, om samme persohn skall Votere, och deriss mening en huer serdeliss paa en lyden seddell med et Naffn skall giffue tilkende, och dennom tilluckt tilstille uorriss Chanseler, Och er saa detthe huess uy paa denne tyd worriss Elskelige riigenss raad haffuer naadigst uyllit laade forstaa, Och erre uy eder samdtliigen med all kongelige gunst och benegenhed altiid beuogen. Datum Paa uordt Slott kolding den 1 Decembris Anno 1616.

Christian

Rigsarkivet.

Spørgsmålet er dog, om det nu også er helt rimeligt at betegne denne uomtvistelige egenskab hos kongen som en mental brist. Måske var den – som hans fyndige danskhed, hans hang til stærke drikke og hans husholderiske indstilling – blot et udslag af det norm-sæt, som bestemte kongens holdninger og optræden i øvrigt, således som Leo Tandrup har været inde på. Tandrup er nok også den forsker, som mest udførligt har peget på Christian IV's opvækst og opdragelse som nøgle til forståelse af den modne mands holdninger. Dette synspunkt skal uddybes en smule.

Christian IV var kun 11 år gammel, da faderen døde. Drengens videre opdragelse blev derefter lagt i hænderne på den adelige formynderregering, som under kansler Kaas' kyn-dige ledelse sørgede for, at han fik en god dansk opdragelse under Hans Mikkelsens, Hen-rik Ramels og senere Hak Ulfstands vejledning og tilsyn. Troels-Lund har overbevisende og med vanlig elegance beskrevet formynderregeringens anstrengelser i denne henseende. Hvad formynderregeringen, som var sammensat af højadelige rigsråder af den gamle soli-de skole, tilstræbte med opdragelsen af den vordende konge var – naturligvis, tør man næsten sige – at skabe en konge i sit eget billede – en konge, hvis normer, verdensbillede og livsopfattelse lå på linie med dens eget. De eneste normer, som denne højadelige for-samling kendte og accepterede, var den danske højadels egne. Regeringsrådets bestræbelser fremgik med stor klarhed af de manende fortaler i rigskansler Arild Huitfeldts berømte Danmarkshistorie, som udkom netop i disse år. Den ideal-kongetype, Huitfeldt her som et spejl holdt op for den unge Christian IV, var netop af denne støbning.

Det er formentlig ikke spor tilfældigt, at krønikens første bind, som udkom året før Christian IV's kroning, var Christian III's historie, hvis fortale netop indprentede den vor-dende konge de nævnte dyder, som ifølge Huitfeldt også havde besjælet Christian III og gjort hans regering til en lykke for Danmark. I selve kroningsåret udkom Christiern II's historie, hvori Huitfeldt fremstillede de ulykker, som fulgte, når kongen ikke besad de dyder, som regeringsrådet havde indprentet Christian IV.

Christian IV blev da ved formynderregeringens foranstaltning undervist og opdraget temmelig nøjagtigt som en højadelig arving til et stort godskompleks. Han blev opdraget til at være husholderisk, nøjeregnende og rethaverisk – helt nødvendige egenskaber, om man skulle klare sig i kampen om den adelige jord. Disse for en adelig godsejer nødvendi-ge læresætninger glemte han aldrig. De blev en del af hans udrustning til voksenlivet.

Et talende udtryk herfor finder vi i kongens mange efterladte skrivekalendere, hvori han førte omhyggeligt regnskab med selv små gevinster og tab ved spil. Han sluttede des-

Chr. IV som ung prins, malet i begyndelsen af 1580'erne af den flamske maler Hans Knieper, som virkede i Danmark fra 1577 og indtil sin død i 1587. Rosenborg.

uden hver måneds optegnelser med en samlet opgørelse over månedens indtægter og udgifter. Med stadig større skarphed skelnede kongen mellem »sit eget« og »rigets«, og det afslører hos ham en tilbøjelighed til at betragte sin kongemagt nærmest som et gods og sig selv som gods-herre – en synsmåde, som givetvis ikke var uden forbindelse med formynderregeringens opdragelsesform og i nær familie med bogholderiprincipperne på adelens godser.

Det slutprodukt – om man tør udtrykke det sådan – som formynderregeringen tilstræbte og i nogen grad også fik, var således en konge, hvis normsæt stemte overens med højadelens eget – en konge, som tænkte og handlede inden for rammerne af standssamfundet og respekterede den gældende forfatning. Tilspidset udtrykt blev Christian IV på denne måde en herremand i kongeklæder – eller måske rettere en konge med højadelige normer. Dette blev afgørende for mange af hans senere handlinger.

Endnu én af formynderregeringens dispositioner på den unge Christian IV's vegne trak rimeligvis lange spor ind i fremtiden, nemlig hans sene myndiggørelse. Christian IV var 19 år gammel, da han i 1596 omsider fik lov til at underskrive sin håndfæstning og blev kronet. Det var efter tidens forhold usædvanligt sent og skete først efter vedholdende pres fra enkedronningen og Christian IV selv. Denne sendrægtighed følte urimelig af den unge konge, som allerede tre år tidligere var blevet erklæret myndig i hertugdømmerne. Derved

var han altså på én gang voksen og myndig i hertugdømmerne og umyndigt barn i monarkiet, hvor formynderregeringen – som Troels-Lund slående bemærkede – søgte at aflede hans virkestrang ved at bygge ham et legetøjsskib på Skanderborg sø.

Rigsråd Niels Kaas til Tårupgård (1534-94). Maleri på Rosenborg
Foto: Kit Weiss.

Det var naturligvis en utålelig situation for en ung, virkelysten konge at blive holdt i gangkurv af de adelige formyndere, når han blot behøvede at tage syd for grænsen for selv at gå. Det synes da også at have affødt en ikke ringe bitterhed hos Christian IV mod det rigsråd, som på denne måde var ansvarlig for hans ufrivilligt forlængede barndom.

Som sådan må det vel forstås, når kongen viste en demonstrativ mangel på deltagelse under gamle Jørgen Rosenkrantz' sygdom og død i foråret 1596. Den gamle rigsråd havde ellers været én af den unge mands ældste formyndere og regeringsrådets mest indflydelsesrige medlem. I samme

retning må det tolkes, at den stærkt standsbevidste rigsråd Manderup Parsberg blev genstand for en helt uhørt tilsidesættelse i forbindelse med kroningen og den forudgående herredag. Han havde ellers i flere år været tronfølgerens hofmester og i praksis fungeret

som kansler efter Niels Kaas' død i 1594. Men netop derved kom han også til at personificere det formyndervælde, som holdt den unge konge i så stramme tøjler.

Endelig peger den hurtige udnævnelse af Christoffer Valkendorf til rigshofmester på kongens ønske om straks at lægge afstand til formynderstyret. Valkendorf havde netop været én af formynderstyrets stærkeste modstandere. Der er derfor adskilligt, som tyder på, at formynderstyrets uvillighed til i tide at give magten fra sig lagde grunden til et personligt modsætningsforhold mellem konge og rigsråd. Det slog ved flere senere lejligheder ud i lys lue.

I disse forhold fra formynderstyrets dage har vi da måske en væsentlig baggrund for forståelse af de store indre modsigelser i Christian IV's personlighed og kongemagt. – På den ene side var han gennem sin afstamning bærer af en stor dynastisk arv og i besiddelse af en stærk fyrstebevidsthed. På den anden var han gennem sin opdragelse blevet udstyret med et adeligt udsyn og adelige normer, som var stærkt bundne til standens storgodsdrift. – På den ene side var han blevet opdraget til at betragte det højadelige rigsråd som en urokkelig autoritet – en faderskikkelse. På den anden havde han på sin person mærket, at denne faderlige autoritet ikke udelukkende var af kærlig, vejledende art, men kunne blive et snærende bånd på de nedarvede dynastiske ambitioner.

Disse voldsomme modsigelser rummede en indbygget garanti for, at det fremtidige samliv mellem de to parter måtte blive yderst vanskeligt. Det kom også til at slå til, selv om det samtidig viste sig, at værdifællesskabet mellem konge og råd trods alt var så stærkt, at rammerne kunne holde kongens regeringstid ud.

Kongen forsøgte sjældent nogen lejlighed til at understrege sit kongedømmes ophøjede karakter, og der bestod tillige en næsten permanent strid mellem konge og rigsråd om udenrigspolitiske spørgsmål. Alligevel viste det grundlæggende værdifællesskab mellem konge og højadel sig på mangfoldige måder i det daglige – eksempelvis i kongens nære venskab med højadelige som Esge Brock, Sivert Grubbe, Jacob Ulfeldt og Oluf Rosensparre. Ikke mindst de to førstnævnte gjorde i deres yngre dage ofte kongen selskab, når der skulle drikkes en god rus.

Det viste sig også ved kongens ægteskabslignende forbindelse med Kirsten Munk, højadelsparret Ludvig Munk og Ellen Marsvins smukke datter. Da forbindelsen blev indgået i 1615, tvang den viljefaste Ellen Marsvin ligefrem kongen til at underskrive en ægteskabskontrakt, hvilket han også pligtskyldigt gjorde. I de 15 år, forbindelsen varede, gav den Ellen Marsvin og hendes kreds en stærk indflydelse ved hoffet. Men da den i 1630

endegyldigt måtte opløses, bl.a. som følge af Kirsten Munks utroskab, mærkede kongen de ubehagelige følger af dobbeltstillingen som adelig ægtemand og rigets monark. Hans handlinger som krænket adelig ægtemand var ofte betænkeligt nær ved at kompromittere hans værdighed som konge, der gerne skulle være hævet over interne standsstridigheder.

Det er ganske påfaldende, at kongen netop med den højadelige Kirsten Munk indlod sig i et kontraktlignende forhold. Det understreger normsammenfaldet hos konge og adel. Noget tilsvarende kendes nemlig ikke, når det drejer sig om hans borgerlige friller. Over disse var kongen så højt hævet, at enhver tanke om kontrakt var udelukket – en sådan forudsatte trods alt en vis grad af ligeværdighed. Kirsten Munks rolle i kongens liv var ikke blot et produkt af stærke følelser, men også en følge af kongens adelige opdragelse.

Også mange dispositioner på økonomiske og politiske områder afslører kongens tanke-sæt mere som herremandens end som monarkens. Det gælder således hans udlånspolitik og hans forsøg på at kontrollere rigsrådet gennem et adeligt svigersønparti.

I tiden op til Kejserkrigen drev kongen en omfattende udlånsvirksomhed. Når dette i det hele taget var muligt, hang det sammen med, at han i første halvdel af sin regeringstid var en særdeles velstående mand. Indtægterne flød livligt og regelmæssigt fra alle de sædvanlige indtægtskilder – domænerne, Øresundstolden og de øvrige regaler, hvortil efter Kalmarkrigen også kom indtægterne fra Elfsborgs løsen. En god part af disse store indtægter blev hurtigt omsat igen i den store kongelige byggeaktivitet, i den kostbare hofholdning og i majestætens ambitiøse merkantilistiske eksperimenter. Men selv når disse poster var tilgodeset, var der stadig en god slump tilbage i den kongelige kasse. Og det var dette overskud, kongen investerede på lånemarkedet, især det adelige.

Dette var nemlig netop i disse år i eksplosiv vækst. De kraftige internationale konjunktursving i slutningen af 1500-tallet havde sendt vældige chokbølger gennem det danske adelige godsmarked og startet en omfattende omlægnings- og koncentrationsproces. Den var ikke blot meget kapitalkrævende, men tog stadig til i styrke for at nå et foreløbigt højdepunkt i begyndelsen af 1620'rne.

Den afledte spekulation i fast adelig ejendom affødte et hidtil uset lånebehov hos de adelige jordspekulanter, og det var her, kongen og hans udlånsvirksomhed kom ind i billedet. Kongen kastede sig nemlig med liv og sjæl ind på dette marked og udlånte meget betydelige summer mod sikkerhed i adelsgoods. Han spekulerede i så høj grad med, at rigsrådet, da det gik hedest til, indirekte måtte minde ham om adelsgodsets privilegerede status og advare ham imod at vove sig alt for langt ind på adelens enemærker.

Som kongerne bød

Jacob von Doordt:
Kirsten Munk og fire af
hendes børn med
Christian IV, malet
1633. Privateje.
Det Nationalhistoriske
Museum på Frederiks-
borg, Hillerød.

Hvordan det ville være gået, hvis denne aktivitet havde fortsat, kan vi ikke vide. For da kongen fik brug for sine penge til krigen i Tyskland, likviderede han sine låneengagementer til fordel for krigsføretaget – og beredte derved sine mange højadelige debitorer betydelige vanskeligheder.

Af gode grunde vendte han aldrig tilbage til lånemarkedet med fordums styrke. Men de vidtløftige finansoperationer på det adelige lånemarked i årene mellem Kalmarkrig og Kejserskrig viste, at han til fulde havde luret de højadelige spekulanter kunsten af og ikke følte sig hævet over at optræde som disse. At kreditorpositionen tillige styrkede hans politiske stilling over for adelen, var givet. – I kraft af sin højadelige opdragelse viste kongen sig på denne måde i stand til at bekæmpe adelen med dens egne våben. Ulempen var blot, at kampen ofte kom til at foregå på adelens betingelser.

Denne tilbøjelighed til at udkæmpe magtkampene på adelens præmisser viste sig også i den rent politiske kamp mellem konge og rigsråd. Bortset fra to betydningsfulde lejligheder, hvor kongen kastede hele sin fyrstelige autoritet i vægtskålen på en måde, som kunne minde om håndfæstningskrænkelse – truslen om at starte Kalmarkrigen som hertug af Holsten og det egenmægtige engagement i Tredivårskrigen i samme egenskab – spillede han troligt spillet på rigsrådets betingelser. Tydeligst illustreres dette vel af kongens såkaldte svigersønnepolitik, hvorved han forsøgte indefra at opnå kontrol med rigsrådets beslutninger.

Den nødvendige forudsætning for svigersønnepolitikken kom for hånden, da Christian IV's mange døtre med Kirsten Munk fra slutningen af 1620'erne begyndte at komme i den giftefærdige alder. Én efter én blev de derefter trolovet og gift med unge, fremtrædende medlemmer af den danske højadel – Frantz Rantzau, Corfitz Ulfeldt, Hannibal Sehested, Hans Lindenov og Ebbe Ulfeldt. Lidt uden for dette mønster blev datteren Sophie Elisabeth dog gift med kongens tyske rådgiver, grev Christian Pentz.

Bortset fra Frantz Rantzau, som i 1632 kom ulykkeligt af dage allerede som 28-årig ved at falde i Rosenborgs voldgrav efter en animeret fest, bestod denne svigersønnebuket af en usædvanligt utiltalende samling personer, selv målt med tidens egen robuste alen. Tyranniske, korrupte og hensynsløse er adjektiver, som passer på dem alle. På en måde virker det næsten, som kongen bevidst har udsøgt sig adelige svigersønner med netop disse karaktertræk for senere at kunne benytte dem som egnede redskaber for sin politik.

I hvert fald havnede de alle – bortset fra Ebbe Ulfeldt, som vist trods alt faldt under det moralske lavmål – efter kort tid som svigersønner i rigsrådet, hvorfra de – bortset fra

*Rigshofmester Corfitz Ulfeldt (1606-64).
Portrættet er angiveligt udført af den
svenske dronning Christinas hofmaler,
Sébastien Bourdon under Ulfeldt-parrets
ophold ved dronningens hof som Ulfeldts
gave til den svenske dronning.
Det Nationalhistoriske Museum på
Frederiksborg, Hillerød.*

Hans Lindenov – hurtigt blev befordret til rigets mest indflydelsesrige poster. Rantzau blev medlem af rigsrådet allerede i 1627. Med sine kun 23 år blev han den yngste rigsråd overhovedet i kongens regeringstid, og i 1632 blev han udnævnt til rigshofmester, efter at dette rigets højeste embede havde stået tomt i 31 år. Hans pludselige død senere på året efterlod atter embedet ledigt i yderligere 11 år – indtil 1643, da kongens mest berømte svigersøn

Corfitz Ulfeldt indtrådte i det efter at have været medlem af rigsrådet fra 1636. I 1640 suppleredes rigsrådet yderligere med svigersønnerne Hans Lindenov og Hannibal Sehested. Sidstnævnte avancerede efter blot to års medlemskab til norsk statholder og udhulede i denne egenskab systematisk og effektivt rigsrådets kontrol med norske anliggender.

Denne svigersønne-mafia, som fra kongens side utvivlsomt var tiltænkt rollen som trojansk hest i rigsrådet, fik dog næppe helt den effekt, som kongen havde tænkt sig. Dels viste svigersønnernes adelige standsbevidsthed sig ofte at være stærkere end deres loyalitet over for den kongelige svigerfader, når det kom til stykket. Dels udelukkede kongens komplicerede had-kærlighedsforhold til deres adelige svigermøder, at de ubetinget kunne tage kongens parti. Tværtimod fik dette dem til slut til at vende sig fra den aldrende monark,

som således i sin alderdom bittert måtte erfare, at selv snildt udtænkte planer kunne have en utilsigtet og skæbnesvanger boomerang-effekt.

Christian IV's forsøg på ved en omhyggeligt tilrettelagt giftermålspolitik at svække rigsrådets politiske magtstilling havde tydeligvis sin rod i en adelig forestillingsverden. Det er derfor endnu et eksempel på, at magtkampen mellem konge og rigsråd fortrinsvis foregik på adelige præmisser. Der var nemlig tale om en fremgangsmåde, som var velkendt fra godsejeradelens kamp om hartkornet. I dette kapløb spillede netop giftermålspolitikken en fremtrædende rolle. Ved hjælp af en omhyggeligt tilrettelagt ægteskabsstrategi fastholdtes gamle godsimperier og nye opbyggedes. Dette var ved siden af lån og kautioner den foretrukne metode i kampen om det adelige gods i hele kongens regeringstid.

Den ægteskabspolitik, som kongen fra slutningen af 1620'erne iværksatte med sine og Kirsten Munks døtre som redskaber, var derfor ret beset blot en kopi af adelens egen metode i godskapløbet – overført til den politiske sfære. Kongen handlede derfor i det stykke temmelig præcis som en adelig godsejer, der ønskede at konsolidere sine besiddelser. Svigersønnepolitikken efter Kejserkrigen blev derved – som udlånspolitikken inden denne – blot endnu et udtryk for, at kongen i tankesæt og valg af politiske metoder hele sit liv forblev tro mod det højadelige normsæt, som var blevet ham indpodet i ungdommen.

Udlånsvirksomhed og giftermålspolitik er to eksempler på de midler, kongen tog i anvendelse i den standende politiske kamp med rigsrådet. Begge kan tolkes som udtryk for en adelig forestillingsverden. I hvilken udstrækning denne forestillingsverden tillige satte grænser for kongens valg af politiske metoder, kan også aflæses af de fremgangsmåder, som han ikke benyttede, selv om lejlighed bød sig. Det gjaldt eksempelvis en alliance med borgerstanden mod den dominerende adel.

Da den jyske borgerstand i 1629 i frustration over den tyske besættelses ødelæggelser og adelens moralske svigt appellerede direkte til kongen for at få ham til at overveje rimeligheden af adelens privilegering på de øvrige stænders bekostning, fremkaldte det ikke andet end uforpligtende venlighed hos majestæten og en skarp tilrettevisning af de fripostige borgere fra rigsrådet.

Kongens anden betydelige svigersøn, Hannibal Sehested (1609-66), kom ligesom svogeren Corfitz Ulfeldt til at spille en væsentlig rolle i 1600-tallets Danmarkshistorie. Karel van Mander har her afbildet ham under en falkejagt sammen med hustruen Christiane, kongedatteren. Idyllisk ser det ud, selvom sandheden var, at de to levede som hund og kat i et ualmindeligt stormfuldt ægteskab. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

Det samme skete, da borgerstanden i 1638 endnu en gang strakte hånden frem mod kongen og nærmest tilbød ham en alliance, som kunne knægte den overprivilegerede adel. Heller ikke ved denne lejlighed viste han den ringeste vilje til at modtage den fremstrakte hånd, men indskrænkede sig til blot at bruge den borgerlige utilfredshed som løftestang for krav om adelige kontributioner.

Forklaringen på, at kongen undlod at udnytte denne mulighed, er nok ikke udelukkende politisk forsigtighed. Det hænger sikkert i lige så høj grad sammen med, at en sådan alliance simpelthen faldt uden for hans forestillingsevne og stred mod hans højadelige tankesæt, ifølge hvilket enhver alliance med de ufri stænder var en absurditet. Hans adelig betingede foragt for udøverne af borgerlig næring – som også fandt udtryk i hans nedladende betegnelse af Nederlandene som en kræmmerrepublik – tillod ham ikke at lade dem spille med i det politiske spil. Derfor må det også være misvisende, når en enevoldshistoriker som F.H. Jahn i Christian IV ville se en »borgerkonge«. Skulle der endelig sættes en etiket på ham, skulle der snarere stå »adelskonge« på den – det ville være en mere dækkende karakteristik af hans adfærd og normsæt.

I dette afsnit er det med nogle få eksempler illustreret, hvor udstrakt værdifællesskabet mellem Christian IV og den danske højadel egentlig var. Tilbage står at give en rimelig forklaring på, at der til trods herfor alligevel bestod et næsten permanent modsætningsforhold mellem kongen og hans rigsråd – et modsætningsforhold, som hen imod slutningen af kongens regering nærmede sig et åbent brud. En væsentlig del af forklaringen må søges på det strukturelle plan.

Dette er ikke stedet for en længere redegørelse for de strukturelle forandringer i Christian IV's Danmark. Den er på forbilledlig klar måde gennemført andetsteds. Det er tilstrækkeligt i grov skitseform blot at antyde de kræfter og bevægelser i tiden, som bevirkede, at den politiske afstand mellem kongemagt og rigsråd – statsmagts to hovedorganer – blev større og større.

Det første bemærkelsesværdige forhold er, at den danske statsmagt i lighed med udviklingen andre steder i Europa fik kraftigt vokseværk fra slutningen af 1500-tallet. Den vigtigste årsag hertil var formentlig, at staten ved denne tid fik tillagt en ny, stor opgave, nemlig rigets samlede forsvarsvæsen. I ældre tid havde denne opgave især påhvilet rigets krigerstand, adelen, som til gengæld for de militære ydelser havde opnået en omfattende privilegering. Den militærteknologiske udvikling var imidlertid efterhånden løbet fra den

form for krig, som beherskedes af den gamle adel til hest. Nye standardiserede våben havde forvandlet krigen fra et adeligt kunsthåndværk til en statslig masseindustri. Og netop statsmagten var den eneste institution i samfundet, som var magtfuld nok til at frembringe og kontrollere de stærkt forøgede ressourcer, som en moderne krig krævede. Derfor gled det militære magtmonopol fra slutningen af 1500-tallet adelen af hænde for at havne hos statsmagten, hvis budget derved gav sig til at vokse kraftigt.

Dette fører over i det næste nævneværdige forhold. Det hastigt voksende budget forudsatte nemlig øgede indtægter. Den danske stats eksisterende finansieringssystem, som træffende er blevet kaldt domænestatsprincippet, forudsatte imidlertid en lille offentlig sektor, som kunne finansieres blot via de ordinære indtægter fra krongodset, toldindtægter etc. – dvs. stort set uden at gribe til direkte beskatning af befolkningen.

Med de øgede offentlige opgaver, herunder forsvaret, blev dette imidlertid stedse vanskeligere. Så længe landet havde fred eller blot førte en kortvarig krig som Kalmarkrigen, gik det dog ved kraftig effektivisering af lensforvaltningen og en nøjeregnende udgiftspolitik. Derved var det stadig muligt at holde omfanget af den direkte beskatning nede. Men med Danmarks indblanding i Trediveårskrigen og den voksende trussel fra Gustav Adolfs Sverige brød dette ømfindtlige system sammen. I hastigt stigende omfang måtte der direkte beskatning til, og meget hurtigt blev denne indtægtskilde statens vigtigste. Det, der skete, var med andre ord, at den gamle domænestat brød sammen i løbet af 1620'erne. I stedet holdt skattestaten sit indtog med alle de konsekvenser, som dette havde i form af øget bureaukratisering og centralisering af statsapparatet.

Følgerne af denne udvikling var voldsomme. Vigtigst var, at forholdet mellem kongemagt og adelstand udviklede sig til en regulær politisk kamp om kontrollen med selve statsapparatet – det magtfulde apparat, som kontrollerede rigets stærkt forøgede indtægter og udgifter. I denne kamp var adelen først og fremmest repræsenteret af rigsrådet, som ved siden af kongemagten var den eneste lovlige forfatningsorgan. Det er netop denne kamp mellem konge og rigsråd, som vi ser udfolde sig med stigende intensitet i løbet af Christian IV's regeringstid, efterhånden som skattestaten vandt fodfæste. Den var således en følge af de store strukturelle forandringer i statens opgaver og finansieringsform og ikke udelukkende et udtryk for personlige modsætninger i den politiske top.

På lidt længere sigt anbragte denne udvikling det adelige rigsråd i en umulig situation og førte til slut til dets opløsning i 1660. Uanset at rigsrådet stedse hævdede at repræsentere samtlige stænder i samfundet, var realiteten, at det aldrig havde repræsenteret andre

end den privilegerede adelstand. Den indbyggede konflikt i dette misforhold kunne dog holdes nede, så længe de øvrige stænder ikke i større udstrækning blev besværet med direkte skatter, og så længe adelstanden var homogen og slagkraftig.

Med skattestatens indtog bristede imidlertid den første forudsætning. I takt med det stigende skattetryk fremtrådte det som mere og mere urimeligt, at landets bedst aflagte stand, adelen, fortsat kunne unddrage sig denne byrde som følge af nogle forældede privilegier. De øvrige stænders bitterhed mod adelen voksede da med skattetrykket, og denne bitterhed ramte især standens politiske hovedorgan, rigsrådet.

Den anden forudsætning var allerede bristet forinden. Den voldsomme koncentrationsproces på det adelige godsmarked havde allerede inden 1625 splittet den danske godsejeradel op i en fåtallig, hovedrig magnatadel, som kontrollerede en stadig voksende andel af den privilegerede jord, og en talrig gruppe af smågodsejere, som blev hårdere og hårdere trængt.

Hertil kom også en anden skillelinie, som blev tydelig efter standens tab af det militære monopol. Som erstatning for krigerhåndværket søgte mange adelige at skabe sig embedskarrierer i den nye statsmagts tjeneste. Derved skabtes en ny gruppe af adelige stats tjenere med loyalitetsbånd til statsmagten. Men stadigvæk var der en stor gruppe, som ikke fik andel i embederne, og det var ofte de samme, som blev tabere i kapløbet om godset. Resultatet var en stand i indre spild og bitterhed mod det rigsråd, som ikke havde villet eller evnet at hjælpe betrængte standsfæller.

Den kraftige økonomiske og sociale differentiering inden for adelstanden svækkede naturligvis rigsrådet politisk. Rådets medlemmer rekrutteredes næsten udelukkende fra adelens økonomiske og sociale elite. Efterhånden som denne skilte sig klarere og klarere ud fra resten af adelen, blev også rigsrådets stilling mere og mere isoleret. Fra omkring Kejserkrigen repræsenterede rigsrådet i realiteten kun denne snævre elite, og det var unægtelig en yderst skrøbelig politisk basis i tider, hvor skatteskruen næsten dagligt skulle drejes, og adelen helst også overtales til at bidrage.

På denne måde blev rigsrådets dilemma efterhånden nærmest uløseligt. Rådet var et produkt af domænestaten og et adækvat politisk udtryk for det harmoniske, funktionsdelte standssamfund. Da dette samfundssystem brød sammen i løbet af Christian IV's regeringstid, stod rådet over for et højst ubehageligt valg. Det kunne enten lade, som intet var hændt, og forsøge at regere videre ved hjælp af de gamle institutioner. Prisen herfor var et ineffektivt styre. Eller det kunne åbent erkende den nye virkelighed og medvirke til en

På Karel van Manders portræt, der viser kongen, som han så ud i sine sidste leveår, ser man tydeligt sporene efter et langt, stærkt og ofte modgangsfyldt liv tegne sig i majestætens ansigtstræk. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

justering af de politiske institutioner i overensstemmelse dermed. Men det var det samme som at plædere for sin egen afskaffelse – og det kunne man vel næppe heller forlange af det.

Problemet bestod da kort formuleret i, at udviklingen var løbet fra den delte suverænitæt fra domænestatens dage. Skattestaten fordrede enten et enstrengt politisk system eller en bred stænderrepræsentation, som kunne legitimere skatteudskrivningerne. Det første gjorde enten kongen eller rigsrådet overflødig. Det sidste kunne rigsrådet ikke gå med til uden samtidig at afskaffe sig selv. Der er derfor grund til at formode, at de politiske konfrontationer mellem konge og rigsråd i Christian IV's tid blev så hårde og bitre for begge parter, fordi udviklingen i virkeligheden havde ført dem ud i en eksistenskamp.

I denne kamp stod kongemagten på langt sigt bedst. Den var nemlig ikke belemret med det stadig mere og mere pinagtige repræsentationsproblem, som var rigsrådets akilleshæl. Hertil kom også, at den havde de statsretlige idéstrømninger i ryggen, idet tanken om kongedømmets guddommelige karakter vandt mere og mere fodfæste også i dansk statsret. Det viste sig allerede i biskop Peder Vinstrups tale ved Christian IV's kroning den 29. august 1596. Den rummede, som Frede P. Jensen har vist, klare teokratiske islæt. Disse synspunkter blev endnu tydeligere i løbet af Christian IV's regeringstid, selv inden for adelens egne

rækker. Kongemagten havde derfor gode muligheder for at blive den nye skattestats politiske tyngdepunkt.

Alligevel blev slutfacit af den politiske kamp mellem Christian IV og rigsrådet, at rådet stod som den sejrende part. Det havde ikke blot knækket Christian IV, men var også i stand til at foreskrive hans søn den hårdeste håndfæstning nogen sinde. Det skyldtes to forhold.

Det første er, at rigsrådet rummede megen kløgt og viste så stor politisk manøvredegytighed, at det kunne lempe den gamle konge ud på et sidespor og sig selv ind i en *alter rex*-position. Det var vel den eneste vej, som under de givne omstændigheder var fremkommelig, og det forekommer derfor at være en smule ved siden af, når J.A. Fridericia fremsatte følgende vurdering af rigsrådet i Christian IV's tid: »Men rigt paa Talent var dette Rigsraad ikke, dets Dygtighed laa i en vis rolig Maade at se Sagerne paa, men ikke i noget Greb til at klare Skær og finde Udveje, ikke i nogen dybere Kundskab til den europæiske Politiks Traade. Og den stive Fastholden af Rigsraadets Ret, som var karakteristisk for Forhandlingerne om Haandfæstningen 1648, vidnede ogsaa langt fra om Forstaaelse af Stillingens Krav.« – Hertil må bemærkes, at rigsrådets insisteren på en position som *alter rex* i 1648 netop synes at vidne om en temmelig dybtgående forståelse af udviklingens egentlige karakter og rådets egen stilling som følge deraf.

Den anden forklaring på rigsrådets sejr i 1648 ligger formentlig i det forhold, som foran er berørt, nemlig de begrænsninger i Christian IV's valg af politiske kampmetoder, som fulgte af hans adelige opvækst og opdragelse. Hans udstrakte værdifællesskab med rigsrådsadelen bevirkede, at han måtte føre den indre politiske kamp næsten udelukkende på adelens og rigsrådets præmisser og ved hjælp af dens metoder. Han forblev hele livet trofast mod det system, som han var opdraget i, domænestatssystemet. Dette system forsøgte han aldrig for alvor at sprænge for at fremtvinge en principiel ændring af kongemagtens stilling i staten, selv om lejlighed flere gange bød sig, f.eks. i forbindelse med 1630'ernes borgerrøre. – I Christian IV's tid var det adelen, som valgte våbnene i den politiske kamp, og under disse betingelser kunne kongen ikke vinde. Det var derfor en træt, bitter og dybt desillusioneret konge, som den 28. februar 1648 drog sit sidste suk på Rosenborg slot.

Hvor skrøbelig og foreløbig rigsrådets sejr over kongemagten i virkeligheden var, viste sig hurtigt efter Frederik III's kroning. Trods den vanskeligst tænkelige udgangsposition lykkedes det ham i løbet af få år at konsolidere sin stilling og foretage en systematisk udhuling

af rigsrådets magtstilling, som rigsråderne magtesløst måtte se smuldre hen. Den sluttelige styrkeprøve kom i 1660 og førte til rigsrådets totale nederlag og endelige opløsning. For Frederik III lykkedes således på få år, hvad faderen forgæves havde kæmpet for i en menneskealder.

Forklaringen skal ikke blot søges i Karl Gustav-krigenes pres på det ømtålelige politiske system. Succesen skyldes formentlig i lige så høj grad, at Frederik III i modsætning til faderen ikke var mentalt bundet af et adeligt normsæt. Han havde levet sit liv i en tysk fyrstetradition og var derfor parat til i kampen med rigsrådet at overskride de grænser, som Christian IV følte sig bundet af. I modsætning til faderen var han således rede til at alliere sig med de uadelige stænder. Viljen til systemsprængning tillod ham at vælge kampens våben – og dermed var adelen og rigsrådet magtesløse. Da værdifællesskabet mellem statsmagtens to hovedorganer brast med Frederik III's tiltræden, brast også systemet.

Dermed er vi tilbage ved dette essays indledende spørgsmål og kan nu give et begrundet svar: Når det politiske system trods svære belastninger holdt under Christian IV, men brød sammen under Frederik III, skyldes det ikke væsentligt ændrede strukturelle forudsætninger, men nok så meget at sønnen i modsætning til faderen ikke havde væsentlige værdier fælles med rigsrådet.

Christian IV's værdifællesskab med det højadelige rigsråd var det skrøbelige kit, som trods stærke centrifugale kræfter holdt det gamle politiske system sammen i denne konges regeringstid. Det var rigsrådets held, at formynderstyrets opdragelse havde gjort kongen til en systemtro herremand i kongeklæder – mentalt set. Men det blev også Christian IV's tragedie – om man tør bruge så stærkt et udtryk. Han måtte hele sit voksne liv leve med den stærke, uforløste spænding mellem en nedarvet fyrstebevidsthed og et tillært højadeligt normsæt. Det sidste lagde så stærke bånd på hans udfoldelse, at han var ude af stand til at omsætte de strukturelt betingede spændinger i aktiv politisk handling, som kunne frigøre kongemagten af rigsrådsstyrets greb. Den opgave tilfaldt hans søn og efterfølger, som ikke var belastet af en tilsvarende arv.